

הערות מטא-לשוניות בלשונם של עבריינים¹

תמי יאיר

השימוש בהערות מטא-טקסטואליות אצל העבריינים שנבדקו מצביע על תפיסת עולם בעלת מרכיבים רגשיים, הבאים לידי ביטוי בדרכים שונות בכל תחום ותחום. כמו כן, השימוש בהערות מטא-לשוניות מצביע על ניסיון לפנות אל רגשותיו של הנמען לשם העברת מסרים, לשם השגת מטרות כגון הבנה מדויקת של כוונת הדובר, לשם ניסיון לעורר אמינות וקרבה וגם לשם שכנוע. הנבדקים משתמשים בשפה כאובייקט לדיון. בתוך שתי הקבוצות שנבדקו, למשתקמים יש מודעות רבה יותר להתנהגותם, ובכלל זה - מודעות רבה יותר לשפתם.

הקדמה: הצגת המחקר

במחקר שערכתי בשנים 1998-2000 נבדקו מאפייני לשונם של עבריינים בכלא ושל עבריינים במסגרת שיקומית שמחוץ לכותלי הכלא. במחקר זה רואינו 20 עבריינים, גברים, בגילים 35-47. הנבדקים הם ילידי הארץ או כאלה שעלו לארץ עד גיל עשר; מהם עשרה אסירים ששהו בכלא ועשרה אסירים לשעבר ששהו בשיקום בהוסטל. המרואיינים נבחרו מתוך הכלא ומתוך ההוסטל באקראי, אך כולם היו בכלא חצי שנה לפחות. הרקע הסוציו-אקונומי של כל המרואיינים הוא נמוך עד בינוני. כל נבדק רואין בנפרד והוקלט במשך כשלושים דקות במקום שהקצו לכך שלטונות הכלא או ההוסטל. בשיחה נשאלו הנבדקים שאלות מנחות על הגעתם למצבי העבריינות ועל מצבם כיום בסביבה שבה הם נמצאים. השאלות היו מנחות ומעטות בעיקרן, כדי לאפשר לנבדקים לדבר ברצף ככל האפשר, לשם קבלת נתונים מהימנים על לשונם המייצגת. במחקר נבדקו, כאמור, מאפיינים לשוניים שונים, אך במאמר זה יוצג תחום המטא-לשון. על פי ההגדרה הבלשנית המקובלת, מטא-לשון משמע שימוש בשפה לשם תיאור המבנה שלה (Gombert, 1992: 1-2; Crystal, 1997: 239). כאשר אדם משתמש בהערות מטא-לשוניות, מובעת אצלו יכולת לחשוב באופן מודע על מרכיבי השפה ולהתייחס אליהם כאל אובייקט לדיון. יכולת זו מעידה על אפשרות שיש למוען להתבונן בלשונו בראייה מעמיקה.

הערות מטא-לשוניות בתחומים שונים

מעיון בראיונות עם העבריינים בכלא ועם העבריינים במסגרת השיקומית שמחוץ לכותלי הכלא עולה כי יש בלשונן של שתי הקבוצות שימוש בהערות מטא-לשוניות. הערות אלו מוינו לקטגוריות לשוניות וחוץ-לשוניות. בקטגוריות הלשוניות נכללו התחומים: תחביר וסמנטיקה, פונולוגיה; ובקטגוריות החוץ-לשוניות נכללו התחומים: פרגמטיקה, פסיכו-לינגוויסטיקה.

ד"ר תמי יאיר היא מרצה במכינה לעולים ובפקולטה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. כמו-כן היא מרצה להבעה עברית במכללת אשקלון.

1 מאמר זה הוא חלק ממחקר לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", שנעשה במחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות באוניברסיטת בר-אילן, בהנחייתה של פרופ' אורה (רודריג) שורצולד; הרצאה בנושא המאמר נישאה בוועידה ה-35 של האגודה הישראלית לבלשנות שימושית, אוניברסיטת תל-אביב, כ"ג בתשרי תשס"ט, 22 באוקטובר 2008.

תחום התחביר והסמנטיקה

פסוקיות מסייגות - יש והמוען מעיר הערה מטא-לשונית המעידה שבמידה מסוימת הוא אינו שלם עם האמירה שאמר; הוא מביע אי הסכמה חלקית עם המסר של דבריו. הערה מטא-לשונית זו מובעת בפסוקית מסייגת, ופסוקית זו משמשת כאמצעי רטורי המשדל את הנמען להסכים לטענתו של המוען. השידול אינו מושג בפנייה אל ההיגיון אלא בפנייה אל הרגש (פרלמן, תשמ"ד: 3; לנדאו, 1988: 17), והוא מעניק לטענה דרגת ביטחון או תוקף.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

1) אני פושע? אני גורם נזק? מי אתם?! אין לי חס וחלילה נגד אף אחד מהם... סך הכול אני רואה את השטח. (הדובר הוא עדי; הוא מנסה לרכך את האשמה שהוא מטיל על אנשי ציבור, ובהם פוליטיקאים ידועים ומוערכים, המואשמים בעבירות על החוק. בדרך עקיפה הוא מאשים אותם שהם פושעים כמוהו ואולי אף יותר, אך בתוך דבריו אלו הוא משלב אמירה תמימה ומרככת.)

2) האוכל נקרא, סליחה על הביטוי, נקרא חרא, אבל טוב מאשר חרא בלבן. (צחי; מטרתה של פסוקית סיוג מוסגרת זו היא לרכך את הטענה הקיצונית והלא נעימה לשמיעה לגבי האוכל, וגם לעצב את המבע 'טוב מאשר חרא בלבן' כאירוני.)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

1) כשאני בא לאשדוד אני נוהג להיות באזור שיש רק חברים נקיים שמה... לא שחס וחלילה אני פוסל את אותם אנשים... אני מתפלל בשבילהם. (פרי; בעזרת פסוקית ההסתייגות יש ניסיון לרכך את הטענה שממנה משתמע שהדובר חושב שהוא יותר טוב מחבריו המשתמשים עדיין בסמים.)

2) היום שאני נמצא בחוץ... אני נפרד מהדבר שאני מכיר הכי טוב בחיים, אני באיזשהו תהליך ש... אתה יכול לקרוא לזה אָבֵל אפילו, אני מתאבל על התקופה שאולי היא לא תחזור. (אלישר; הדובר מסביר שהוא מתאבל על התקופה הקודמת של חייו, וקורא לתקופת הגמילה והחזרה לחיים הנורמטיביים בשם אָבֵל, אך יחד עם זאת הוא מסייג מטענתו ומהשם שהוא נותן לתקופה הנוכחית.)

תיאורי משפט מוסגרים - תיאורי משפט מוסגרים הם רוב המילים והצירופים שנהוג לכנותם 'הסגר', כלומר רכיבים החלים על המשפט כולו, מבטאים את עמדת הדובר ביחס לתוכן המשפט, נוגעים לערך האמת של המשפט או קשורים בביצוע פעולת הדיבור (לבנת, תשנ"ו: 112). תיאורי משפט אלו הם אמצעים רטוריים ישירים מאוד, הדומים להרמת הקול בשעת דיבור לצורך חיזוק הטענות, ויש בהם תביעה ישירה כלפי השומע לקבל את הדברים כאמיתיים (שם, שם). הם ממלאים תפקיד של שכנוע השומע באמיתות המשפט (טרומר, תשמ"ז), ומופיעים כאשר הדובר רוצה לנסח את מה שאמר במילים אחרות ולתת תמיכה לדבריו. תמיכה זו נעשית באמצעות מבע נייטרלי וכללי כביכול, ובכך כוחו. לעתים התיאורים המוסגרים מופיעים בסוף משפט, ואז הם מורגשים כהרהור שני.

מקומם של תיאורי המשפט המוסגרים אינו קבוע במשפט (חן ודרור, 1976: 226; לבנת, תשנ"ה; תשנ"ט: 348), ולעתים קרובות הם תוספת סגנונית יותר מאשר עניינית (רבין, תשכ"ט). בקבוצה זו נכללים מבעים של הסתייגות ומבעים של אישור מוחלט. תיאורי המשפט המוסגרים, המביעים אישור מוחלט, מציינים עובדה מוגמרת ותמיכה מלאה לנאמר, ולעתים הם גורמים לנאמר להיקלט אצל הנמען כעין אקסיומה, כעובדה שאין עליה עוררין.

התיאורים המוסגרים המביעים הסתייגות שנמצאו אצל המרואיינים: אפשר להגיד, איך שאומרים, מה שנקרא, במירכאות. התיאורים המביעים אישור מוחלט שנמצאו הם: באמת, בטח, כן.² מתוך ארבעת תיאורי המשפט המוסגרים שנמצאו בלשון המרואיינים, התיאורים 'אפשר להגיד', 'איך שאומרים' ו'מה שנקרא' מעידים על רצונו של הדובר לאמץ טענה החורגת ממשלב דיבורו הרגיל, אך הוא חש צורך לסייג אותה, משום שאחרת הוא יחוש שהיא מלאכותית בפיו, בגלל סגנונה. בדיוק ההפך קורה כאשר הדובר משתמש במילה 'במירכאות' - במקרה זה הדובר אינו רוצה לאמץ מבע החורג ממשלב דיבורו הרגיל, משום שהוא עצמו מסתייג מהמבע. הוא משמיע אותו בכל זאת, מכיוון שאותו מבע מוכר וידוע כך בחברה הכללית.

א. לביטוי הסתייגות

אפשר להגיד

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

(1) ... לעזור במשהו שאפשר להגיד חיובי, זה באגף כאן שזה אגף היה נ"ס. (בר)

(2) ... אפשר להגיד, בא עם הבעיה. (אסי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

(1) עם המשפחה שלי היום... היחס שלי אתם הוא... בסדר, בריא אפשר להגיד. (פרי)

(2) חשמלאי בבית סוהר הוא... נהנה מאמון טוטאלי אפשר להגיד. (אלישר)

איך שאומרים

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

(1) עברתי את פרעה איך שאומרים. (אברי)

(2) הייתי יכול, איך שאומרים, לתפוס איזה קצה של חוט. (בר)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

(1) זה לא תהליך קל, צריך המון רצון, המון, כאילו, לאכול צפרדעים בדרך, איך שאומרים. (פרי)

(2) זה, איך שאומרים, השיכון... השיכון הוסטל הוא טוב, הוא עוזר לי, אבל... (מנחם)

'מה שנקרא' ודומיו

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

(1) בנאדם שמשתמש בסמים לפי דעתי זה... סוף העולם כמו שנקרא.³ (גור)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

(1) ... לתת לעצמי הזדמנות אחרונה כאילו, להציל את החיים שלי, מה שנקרא. (פרי)

(2) אני באתי לשיקום פרטני מה שנקרא. (אלישר)

2. יש לציין שאין המדובר במילות משפט כתשובה לשאלה (לדוגמה: - האם אתה עובד בזמן שהותך בכלא? בטח.), אלא למילת משפט שהיא מעין המשך לנאמר קודם מפי אותו דובר.

3. המבע 'כמו שנקרא' הוא שילוב של 'כמו שאומרים' + 'מה שנקרא'.

במירכאות

נוהגים לסמן מירכאות במילה הזקוקה להבלטה במשפט, בייחוד כשאינה משמשת במשמעותה הרגילה (כללי הפיסוק החדשים, תשנ"ד: 24).

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) לקחת אחד מתוך העולם במירכאות העולם שלנו, הפשע, לא כדאי. (עדי)
- 2) ההבדל ביני לבין בנאדם נורמטיבי במירכאות, זה בזה ש... אני אין לי את הסטופ... אני יגיד לך מה זה נורמטיבי - זה בנאדם שלדוגמה יש לו סדר, הוא איש ישר, בוא נגיד. קשה למצוא הרבה אנשים כאלה, כי כל המדינה היום בחקירה.

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) מציינים את הנרקומנים כאנשים ללא תקנה... ואני אומר - למה, גם ככה סטיגמה בחברה הנורמטיבית ב... במירכאות.

ב. לביטוי אישור מוחלט

הקבוצה כוללת מילים הבאות לחיזוק המשפט. הן מציינות עובדה מוגמרת, וברוב הפעמים הן יוצרות רושם שהנאמר הוא אמת מוחלטת בעיני הדובר. פעמים רבות מילים אלו מופיעות כמילות משפט, ולטענת לבנת (תשנ"ה: 33), השימוש בתיאורי משפט מוסגרים המביעים אישור מוחלט כמילות-משפט פירושו קביעת ערך-אמת חיובי מוחלט עבור משפט חיווי המובע ברפליקה הקודמת. תיאורי המשפט המוסגרים שנמצאו בלשון הנחקרים הם: באמת, כן, בטח.

באמת

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) אם היום אני נכנס לבית סוהר, הייתי מתנהג בצורה אחרת. בצורה לגמרי אחרת. באמת. (אדם)
- 2) שהיה הבניין החדש זה היה כמו כפר גמילה בחוץ, ואז היה תענוג להיות פה בבית סוהר. באמת. (צחי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) אני יספר לך את כל הסיפור חיים שלי. באמת. (רמי)
- 2) אני רואה ... בנאדם, נגיד דוגמה, עם הכסף, אני כבר רואה אותו שהכסף אצלי בכיס. באמת. קשה לי. (מנחם)

בטח⁴

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) היחס פה באופן גדול של הסוהרים וההנהלה והכול - מטוב ומעלה. אין שום ספק. (אסי)
- 2) זה קשה. בטח. (גרי)

4. המבע 'אין שום ספק' נמצא פעמיים בפי מראיין אחד בכלא, והוא נכלל יחד עם 'בטח', מכיון שהוא שווה ל'בטח' מבחינת המשמעות ומבחינת התפקוד. הוספת המילה 'שום' מחזקת את תמיכת הדובר באמיתות המשפט ומדגישה אותו (לבנת, תשנ"ה: 81, 86).

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) נרקומן הוא שקרן, הוא רמאי... אבל כשהוא מתנקה... הוא יכול לשנות את הכול. אני מאמין ש... בטח, הוא יכול לשנות את הכול. (יוני)
- 2) יש. בטח. יש קשר. (יחיה)

כ

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) מעשיהו זה בית סוהר... יותר חופשי... אני לא אומר את זה על דעת עצמי סך הכול. כן. (אדם)
- 2) שמונים אחוז יש להם איזשהו קשר של חברותא ומה עניינים ומה נשמע ומה קורה. כן. שמונים אחוז. (אסי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) הם מספרים לך שגם הם עברו את זה... זה מעודד אותך, נותן לך פשוט להיות יותר אופטימית בעתיד. כן. (יוני)
- 2) אבא שלי נפטר... שנה וחודשיים הוא נפטר, תודה לאל. כן. (רמי)

תחום הפונולוגיה

הנגנה מודגשת בהברות מוטעמות. ההנגנה וההטעמה קשורות זו לזו, אך בעוד ההטעמה היא תהליך תצרוני, וניתן לנסח כללים שעל פיהם ניתן לצפות את מקומה (Chomsky and Halle, 1968), לא תמיד ניתן לצפות את עוצמתה של הנגנת המילה, כלומר, את השינויים בגובה הצליל, משום שהיא בגדר מתן משמעות למבע, משמעות הנובעת מגישתו של הדובר למצב שבו הוא נמצא (Pike, 1958: 54-55). לא ניתן לצפות את עוצמת ההנגנה בעיקר במילים מסוימות בקטע דיבור בעל מרכיבים ריגושיים, מכיוון שלעיתים, כאשר המוען מדבר, הוא מאריך בהברה המוטעמת של מילה מסוימת או אומר אותה בטון מעט יותר גבוה עם אפקט מסוים של רגש. בתוך הסיטואציה של שמיעת כל המשפט, הנמען חש שאותה מילה ספציפית במשפט משמעותית יותר בהקשר הקטע הנמסר, ובאפשרותה לציין תחושות חיוביות או שליליות אצל המוען. אחד מתפקידיה החשובים של הלשון הוא להביע את רגשות הדובר או לעורר רגשות מסוימים אצל המאזין, וגם כאשר אדם אומר מבע שאינו מצטיין בתוכן ריגושי מיוחד, הנגנה מסוימת יכולה להעניק לדבריו גוונים ריגושיים (ניר, תשל"ח: 127-128).

נמצאה אצל המרואיינים הנגנה מודגשת המציינת תחושות חיוביות ממספר סוגים: הכרת תודה לממסד, התמודדות והערכה עצמית, תחושות חיוביות לגבי רגעים חיוביים בעבר, תחושות חיוביות אחרות. הנגנה מודגשת המציינת תחושות שליליות מסוגים שונים נמצאה אף היא אצלם: הכוונה לביטויי התמרמרות כלפי הממסד, קשיים וחששות, תחושות שליליות לגבי העבר העברייני הלא נעים.

א. הנגנה המציינת תחושות חיוביות

הכרת תודה לממסד

בדוגמות שלהלן ניכרת שביעות רצון מהממסד והערכה לאנשי הכלא וההוסטל על שהם מגלים אכפתיות ועוזרים לאדם הנמצא בממסד.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) לא נמצא לכולם עבודה, אבל מנסים לעזור, מנסים לתת עזרה. (עדי)
- 2) עשיתי בקשה לעבור, הם העבירו אותי. (דוד)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) הבית הזה נתן לי המון. (פרי)
- 2) הוסטל... הוא עוזר לי... אם זה ללמוד מודעות, אם זה חופשות. הכול. (מנחם)

התמודדות והערכה עצמית

הדוגמות שלהלן מעידות על שביעות רצון והערכה עצמית של המוען כלפי עצמו על שהוא מצליח להתמודד בעצמו עם הקשיים הניצבים בדרכו.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) ...הרגשתי, התחלתי לתפוס ת'עיתון, לקרוא ולהבין יותר. (אדם)
- 2) הכי חשוב לעשות מה אני באמת מרגיש, מה אני רוצה, לא מה שהחברה מכתובה לי. (עדי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) חוש הומור... אני משתמש בזה המון, גם היום שאני נמצא בחוץ. (אלישר)
- 2) אני דווקא בא לעיר שלי, ומפה אני מתמודד. (אורי)

רגעים חיוביים בעבר

בדוגמות שלהלן מורגשת מעורבות רגשית בנושא וחזרה לאותם רגשות שהאדם חש באותה סיטואציה בעבר שהוא מתאר בריאיון.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) הרגשתי לפחות... לפחות אני עובד לפחות. (אדם)
- 2) פעם היית שומעת בנאדם שהיה עבריין, זה זה היה! (עדי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) אף אחד לא היה מתייחס אליי... היחידי שהיה מוכן זה הוא. הוא. (רפי)
- 2) כל בוקר הייתי עושה ספורט... זה כאילו מיוחד בכלא. (ניק)

ב. הנגנה המציינת תחושות שליליות

התמרמרות כלפי הממסד

הדוגמות שלהלן מעידות על תחושות שליליות ויש בהן נימה של מחאה וביקורת, רמז של האשמה ואף פחד.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) למה הפסיקו לי ת'חונך? למה לא נתנו לי את הצ'אנס להמשיך. (אדם)

(2) ... המנהלת תשב פה על ידך, אני יגיד לך שהבית סוהר הכי טוב שבעולם. יותר טוב מהבית, מה אני, אני מפחד. (צחי)
לא נמצאו היקרויות בשיקום.

קשיים וחששות

בדוגמות שלהלן ניכרת מעורבות רגשית המלווה בהתמודדות יום-יומית, ואף מלווה לעתים בפסימיות.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

(1) אני רואה אנשים שהם משתמשים בסמים, אז אני משתדל... לזוז מעל ידם, אבל אני חי אתם. (גור)
(2) אצלי הכול בלגאן. מאל"ף עד תי"ף, אני לא... אני לא מוצא את עצמי. (בר)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

(1) אתה אחרי חמש שנים רוצה קצת אוויר. (אלישר)
(2) קשה לי להאמין שהם יקבלו אותי חזרה. (רז)

העבר העברייני הלא נעים

הדוגמות שלהלן מעידות על חוסר שביעות רצון מצד הדובר לגבי התנהלותו בעבר ודרך תפקודו.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

(1) את מחפשת רק ת'סמים, לא מעניין אותך כלום. מה, מו, מי, שום דבר. את לא רואה אף אחד. (בני)
(2) אף פעם לא עשיתי גמילות, אף פעם לא עשיתי כלום. (דוד)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

(1) עשיתי דברים יותר מגעילים מאלה ש... שהיו מבל. (אלישר)
(2) אולי גם האשמתני את כולם במצב שלי. (אורי)

תחום הפרגמטיקה

פארפראזה או הסבר מילולי למבע - כידוע, מבע לשוני מתקיים בתוך הקשר מסוים ובנסיבות מסוימות, והמשמעות המכוונת של הדובר היא המשמעות הפרגמטית. באמצעות המבע הדובר רוצה ליצור אצל הנמען אפקט מסוים, ובכך להשיג את המטרה והתוצאות הרצויות לו (Enkvist, 1986: 80; Shuy, 1995: 307; van-Dijk, 1990: xii). מכאן שלעתים, כאשר הדובר רוצה שדבריו יובהרו יותר ויובנו בתוך ההקשר, הוא יוצר פארפראזה או נותן הסבר מילולי למבע שאמר, ובכך הוא מנסה להשיג את תגובתו הרצויה של המאזין. במילים אחרות, הפארפראזה או ההסבר המילולי מקורם בשאיפה של הדובר לפשטות, וברצונו להציג את עמדתו בבהירות. עם זאת, לפי תימור (תשנ"ו: 78), יש לעתים אצל עבריינים יכולת מוגבלת בתקשור מילולי וכושר ביטוי נמוך. גם בעבודה זו נמצא שלעתים העברייני מתקשה להסביר את דבריו ואת כוונתו. קושי זה מעורר את הנמען לבוא לעזרת המוען בהבנת דבריו, בלי שהוא (המוען) ייתן לדבריו הסבר ממשי.

דוגמות מלשונם של עבריינים בכלא

- 1) לא אומרים אמת. אמת זה נקרא שאם בתיק שלי כתוב שאני עובר ל'מעשיהו', אני רשאי לעבור ל'מעשיהו'. (אדם)
- 2) סגור זה בנאדם שהוא סגור עשרים ושלוש שעות בחדר... שעה ביום מרשים לו לצאת לקבל קצת אור בעיניים. זה סגור. (גור)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) ... כי מה זה נרקומן? נרקומן הוא שקרן, הוא רמאי. (יוני)
- 2) ...אנ'לא קורא לזה מודעות, מפני שמודעות זה יותר להכיר את עצמי, להכיר ת'תכונות שלי. (רז)
- 3) זה לא מובן מאליו וזה לא קל להיות נקי. אני חלק מה... מה... איך אני יגדיר את זה, אני היה לי חלום להיות אב בית... גם לתת תקווה לאנשים. (יחיה)

תחום הפסיכולוגיוסטיקה

לדברי שורצולד (תשנ"ז: 408-409), המודעות בלשון מתפתחת בדרך ספונטנית ובדרך מכוונת. בדרך הספונטנית הדובר נעשה מודע לייחוד לשוני כלשהו שגילה או מצא, כגון בחידודי לשון, אך בדרך מכוונת הלימוד הפורמלי של הלשון עשוי להעלות את המודעות הלשונית ולא יד המקרה. אחד מביטוייה של המודעות הלשונית הוא שימוש בהערות מטא-לשוניות, וכדברי שטיין (תשס"ג: ג), הגורם הפסיכולוגיוסטי משפיע על רמתו של הידע הלשוני הנחשף בביצועים המטא-לשוניים. בשפת המוראיינים נמצאו ארבע קבוצות השייכות לפסיכו-לינגוויסטיקה והמביעות מודעות עצמית: הערות מטא-טקסטואליות, מודעות למצב הריאיון, הסתכלות בחיים, וביטויים המנסים ליצור אמינות וקרבה.

א. הערות מטא-טקסטואליות

ההערות המטא-טקסטואליות גורמות לנמען להבין את דברי המוען מנקודות ראות שונות בעת ובעונה אחת, ולכן ביכולתן ליצור תקשורת טובה ויעילה. בתקשורת זו נכנס הדובר בצורה ישירה לטקסט, וכניסתו מוסרת מידע על זווית ראייתו ועל מה שמתחולל בתוכו בזמן הפקת הטקסט הדבור. כך נוצר קירוב בין המוען לבין הנמען. שיבוצן של הערות מטא-טקסטואליות, בראשית הדברים או בסיומם, עוזר לניסוח טקסט נהיר וברור יותר (Kinneavy, 1971: 175).

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) יש לי סיפור ארוך, אני לא יכול לספר לך אותו על רגל אחת. (אברי; סיפורו של הדובר מורכב בעיני עצמו, ודרך הערה זו מבקש הדובר להשיג תשומת לב והקשבה ארוכה מצד המאזין.)
- 2) אני מספר את זה ואני מגחך קצת. (צחי; חלק מסוים בטקסט של הדובר נושא לדעתו אופי אירוני.)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) מה עוד את רוצה שאני אספר לך? (יוני; שאלה מטא-טקסטואלית זו משמשת לקירוב המאזין לדובר, והיא מעידה על חוסר ביטחון של הדובר ברלוונטיות הטקסט שהוא מעביר או על חוסר ביטחון שביכולתו של הטקסט לעניין את הנמען.)

2) אני גולש איתך... אני לא מתחיל לדבר ומסיים אותו. (יוני; הדובר מודע לכך שאין בסיפורו מבנה מוגדר וברור אלא גלישה מנושא לנושא, אולי עקב אסוציאציות.)

ב. מודעות למצב הריאיון

הדובר יוצא לפתע מרצף סיפורו ויוצר סטייה מנושא הטקסט. סטייה זו משקפת את המתחולל בתוך הדובר פנימה מבחינה מחשבתית ורגשית, והיא מעידה על מבוכה ועל רצון לרצות את הנמען, ובכך להשיג אישור לסיפורו.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) את מדברת אתי, ואני... (אדם; הדובר בוחר שלא להמשיך את המשפט, אך כבר בהערתו זו ניכרת הסטייה מרצף הטקסט, המעידה על מבוכה, וניכר שמחשבותיו עוסקות לא רק בטקסט אלא גם בנושאים אחרים.)
- 2) תגידי לי מה את חושבת, אז אני... (עדי; הדובר יוצא מתוך הטקסט, ומתעניין בדעתו של הנמען, אולי כדי לכוון את דבריו לפי רצון הנמען.)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) רציתי מהיום למחר כל דבר... גם עכשיו ככה. אולי זה לא חשוב בשבילך? זה חשוב? (מנחם; הדובר מתעניין ברלוונטיות של הטקסט המסופר מתוך רצון לרצות את הנמען.)
- 2) הייתי בקהילה טיפולית פעם, אז... לא הייתי צריך הכנה. אני מדבר הרבה? (ניק; הדובר מביע התעניינות בדעתו של הנמען עליו ועל הטקסט המסופר, ובשאלתו ניכרת מבוכה.)

ג. הסתכלות בחיים

המוען מתייחס לנושאים מסוימים בדבריו מנקודת מבטו או מנקודת המבט של הסובבים אותו, ולכן בסעיף זה תהיה התייחסות למבעים המשקפים הסתכלות בחיים דרך עיני המרואיין ולמבעים המשקפים הסתכלות בחיים מבעד לעיני הסובבים. הורביץ (תשנ"ט) מכנה מבעים מסוג זה 'צ'יני עמדה', ולטענתה הם יכולים לעתים להעיד על ניסיונו של המוען לנהוג באובייקטיוויות בעת הצגת טיעונו,⁵ אם כי, לדבריה, הם מערבים לעתים יסודות ריגושיים, והם נעדרים מטקסטים האמורים להיות אובייקטיוויים.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) אני אומר - במקום שלי אני יותר טוב מהרבה. (עדי; זהו מבע המשקף הסתכלות על החיים דרך עיני המרואיין. מבחינתו הסובייקטיבית של המוען, הטענה מביעה עמדה אובייקטיווית.)
- 2) הייתי בכל מיני מוסדות... שמה זה הקורס של החיים... ככה אומרים, אני לא יודע. (גור; זהו מבע המשקף הסתכלות על החיים דרך עיני הסובבים. המוען רוצה שעמדתו הפרטית תיתפס בעיני הנמען כעמדה כללית אובייקטיבית בעלת תוקף, ולכן מצרף לטענתו פועל סתמי או אומר בפירוש שהטענה המובאת איננה דעתו האישית.)

5. הורביץ (תשנ"ט) כוללת את ציני העמדה בהערות מטא-טקסטואליות (סעיף מס' 1 בקטגוריית הפסיכו-לינגוויסטיקה בעבודה זו), אולם כאן יוחדה למבעים אלו קבוצה נפרדת, הנקראת 'הסתכלות בחיים', משום שהערות אלו אינן בהכרח הערות ישירות על הנאמר בטקסט, ולעתים אחיזתן בטקסט היא עקיפה, ועם זאת הן תמיד משקפות פרספקטיבה על החיים.

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) מצייירים את הנרקומנים כאנשים ללא תקנה כזה, ולי זה עושה לא טוב, כאילו, כי אני לא חושב שיש בנאדם שאין לו תקנה... ואני אומר למה, גם ככה סטיגמה בחברה הנורמטיבית... והם לא מצייירים את הפן השני שלנו. (פרי; זהו מבע המשקף הסתכלות על החיים דרך עיני המרואיין).
- 2) בית הסוהר... יש המון מלחמות... אני באמת אומר מה שעזר לי זה הניסיון הפשוט, כאילו, תחושות בטן מהעבר. (אלישר; מבע זה משקף אף הוא הסתכלות על החיים דרך עיני המרואיין).

ד. ביטויים המנסים ליצור אמינות וקרבה

היגדי מטא-טקסט מממשים את נוכחות המוען ויוצרים כניסה ישירה של המוען אל הטקסט, ובדרך זו מצמצם המרחק הריגושי הטבעי שבין המוען לבין הנמען. זהו למעשה 'חימום המדיום' (הורביץ, תשנ"ט). בטקסט הכתוב, המחבר אינו נמצא פיזית עם הנמען, ולכן אולי הוא חש צורך בצמצום המרחק בינו לבין הקורא. לעומת זאת, במצב של ריאיון, עצם הימצאותו של הדובר באותו מקום עם המאזין ושימושו בביטויים המנסים ליצור אמינות וקרבה מדגישים את הקרבה ומעידים גם על רצונו של הדובר לקבל אמפתיה ומשוב על דבריו. המוען מנסה ליצור אמינות וקרבה בכמה דרכים: בעזרת שימוש בגוף שני יחיד הפונה ישירות לנמען, בעזרת המבע 'אני לא מתבייש', ובעזרת אמירה ישירה המתייחסת לכנותו של הדובר.

דוגמות מלשונם של העבריינים בכלא:

- 1) בואי נדבר תכל'ס, לא למדתי בחיים. (אדם)
- 2) אני לא מתבייש להגיד שאני מפחד גם. (עדי)

דוגמות מלשונם של העבריינים בשיקום:

- 1) שנאתי אותה. היום, אני לא יכול להגיד לך שאני לא אוהב אותה. (רמי)
- 2) הגעתי להוסטל, קיבלה אותי... עזרה לי. זה לעזור לי בבגדים, אני לא מתבייש להגיד. (מנחם)

סיכום כלל המבעים המטא-לשוניים

(סך כל המבעים המטא-לשוניים ומספר המשתמשים בהם בכלא ובשיקום)

סה"כ	הערות מטא לשוניות					
	קטגוריות חוץ-לשוניות		קטגוריות לשוניות			
	פסיכו-לינגוויסטיקה	פרגמטיקה	פונולוגיה	תחביר וסמנטיקה		
179	36	17	60	66	בכלא N=13,519	היקריות
281	24	44	141	72	בשיקום N=17,237	
	0.01	0.01	0.00	0.26	----	מובהקות מבחן פישר
10	5	7	10	10	בכלא N=10	מספר משתמשים
10	7	10	10	10	בשיקום N=10	
	0.32	0.10	----	----	----	מובהקות מבחן פישר

ממצאי הטבלה המסכמת את כלל המבעים המטא-לשוניים עולה כי כל המרואיינים משתי הקבוצות השתמשו במבעים מטא-לשוניים; ההיקריות מרובות יותר בשיקום, למרות הקטגוריות הפסיכו-לינגוויסטיות: 179 היקריות בכלא למול 281 בשיקום. נמצא כי מבעים מהקטגוריה הלשונית 'פונולוגיה' ומהקטגוריה החוץ-לשונית 'פרגמטיקה' רבים באופן מובהק בלשונם של עבריינים בשיקום יותר מאשר בלשונם של עבריינים בכלא. לעומת זאת, נמצא כי מבעים מהקטגוריה החוץ-לשונית 'פסיכו-לינגוויסטיקה' רבים בלשונם של עבריינים בכלא יותר מאשר בלשונם של עבריינים בשיקום באופן מובהק.

בתחום הפונולוגיה נמצאו 60 היקריות בכלא לעומת 141 היקריות בשיקום, ובלשונם של כלל המרואיינים נמצאה הנגה מודגשת בהברות מוטעמות. הממצא מובהק סטטיסטית, והוא מעיד על שימוש רב בשיקום בהנגה מודגשת בהברות מוטעמות.

בתחום הפרגמטיקה נמצאו 17 היקריות בכלא מפי שבעה מרואיינים למול 44 היקריות בשיקום מפי כל עשרת המרואיינים, והמובהקות הסטטיסטית מעידה על שימוש רב בשיקום בפארפראזות או בהסברים מילוליים למבעים.

בתחום הפסיכו-לינגוויסטיקה נמצאו 36 היקריות בכלא מפי חמישה מרואיינים לעומת 24 היקריות בשיקום מפי שבעה מרואיינים, ובקטגוריה זו המובהקות הסטטיסטית מעידה דווקא על שימוש רב בכלא במבעים מתחום הפסיכו-לינגוויסטיקה.

תחום התחביר והסמנטיקה הוא היחיד שלא נמצא בו הבדל מובהק בין שתי קבוצות הנחקרים.

מספר ההיקריות בכלא הוא 66 לעומת 74 בשיקום, וכל עשרים המרוויינים השתמשו במבעים מתחום זה.

בסיכומו של דבר, השימוש בהערות מטא-טקסטואליות אצל נבדקים אלו מצביע על תפיסת עולם בעלת מרכיבים רגשיים, הבאים לידי ביטוי בדרכים שונות בכל תחום ותחום. כמו כן, השימוש בהערות מטא-לשוניות מצביע על ניסיון לפנות אל רגשותיו של הנמען לשם העברת מסרים, לשם השגת מטרות כגון הבנה מדויקת של כוונת הדובר, לשם ניסיון לעורר אמינות וקרבה וגם לשם שכנוע.

מכאן שקיים קשר בין לשון העבריינים לבין חשיבתם ותפיסת עולמם. הנבדקים משתמשים בשפה כאובייקט לדיון, ולמעשה הם מתבוננים כל אחד בלשונם מזווית ראייה שונה. בתוך שתי קבוצות הנחקרים, למשתקמים יש מודעות רבה יותר להתנהגותם, ובכלל זה - מודעות רבה יותר לשפתם.

מקורות

הורביץ, מ' (תשנ"ט). הצד הלשוני של המטבע. אבן יהודה: רכס. חן, מ' ודרור ז' (1976). מבוא לדקדוק תצרוני עברי. מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור. טרומר, פ' (תשמ"ז). מעמדו של ה"הסגר" במשפט על יסוד עקרונות תאוריית פעולות-הדיבור. **לשונו, נא, 171-187.**

יאיר, ת' (תשס"ד). מאפייני לשונם של עבריינים בכלא ובשיקום. עבודת דוקטור. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לבנת, ז' (תשנ"ה). תיאורי המשפט המוסגרים בעברית החדשה. עבודת ד"ר. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

--- (תשנ"ו). 'כמובן', 'כידוע', 'בקיצור': על כוחם הרטורי של תיאורי משפט אחדים. בתוך א' שורצולד וי' שלזינגר (עורכים), **ספר הדסה קנטור (עמ' 111-116)**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

--- (תשנ"ט). המודאליות של הספק ביטוייה הלשוניים וכוחה הרטורי. **מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה לכבוד מנחם צבי קדרי (עמ' 345-354)**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לנדאו, ר' (1988). **הרטוריקה של מישלב הנאום הפוליטי בישראל**. תל-אביב: עקד. לשוננו לעם (תשנ"ד). כללי הפיסוק החדשים. 29-5.

ניר, ר' (תשל"ח). סמנטיקה של העברית החדשה. תל-אביב: עמיחי.

פרלמן, ח' (תשמ"ד). **ממלכת הרטוריקה** (תרגום יוסף אור). ירושלים: מאגנס.

רבין, ח' (תשכ"ט). **תחביר לשון המקרא** (בעריכת ש' שקולניקוב). ירושלים: אקדמון.

שורצולד (רודריג), א' (תשנ"ז). ידיעת לשון ומודעות לשון. **אסופות ומבואות בלשון**. כרך ב (עמ' 309-412). ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.

שטיין, א' (תשס"ג). מטא-לשון בספרות העברית החדשה. עבודת דוקטור. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

תימור, א' (תשנ"ו). תפקיד הלשון בתהליך החזרה בתשובה של עבריינים. **בלשנות עברית, 40, 80-67.**

- Chomsky, N. and Halle, M. (1968). *Sound Pattern of English*. New York: Harper and Row.
- Van-Dijk, T. A. (1995). The Violence of Text and Talk. *Discourse and Society*, 6(3): 307-308.
- Enkvist, N. E. (1990). Stylistics, text linguistics and text strategies. *Hebrew Linguistics*, 28-30: vii-xxii.
- Gombert, J. E. (1992). *Metalinguistic Development*. New York: Harvester, Wheat and Sheaf.
- Kinneavy, J. S. (1971). *A Theory of Discourse*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Pike, K. L. (1958). *The Intonation of American English*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Shuy, R. W. (1986). Changing linguistic perspectives on literature, in J. Orasanu (ed.), *Reading Comprehension* (pp. 77-86). New Jersey: Erlbaum.